

Komentar in karta: 2/64

SLA V164.01 'stranišče'

Matej Šekli

1. Gradivo

Na karti so predstavljeni leksemi za pomen 'prostor za opravljanje potrebe', knj. *stranišče* (*t*). V slovenskih narečjih se zanj najpogosteje pojavljajo številne glasovne različice iz nemščine prevzetih besed kot *lajbelj*, *lajben*, *lajden*; *jevželj*, *vevželj*, *hajzelj* in izpeljanka iz slednjega *hajzeljc*. Pogosto se pojavlja tudi nemška izposojenka *sekret* in njene ne povsem jasne glasovne različice *cekret* in *cenkret* ter *šekret* in *šenkret*, morda nastale s predrugačitvijo zaradi tabuja. Pogosto je tudi domače *stranišče*, pri čemer ni povsem jasno, ali je beseda povsod ljudskega izvora ali je prevzeta iz knjižnega jezika (prevzem iz knjižnega jezika je mogoče predpostaviti predvsem v točkah, v katerih se pojavlja kot drugi leksem ob starejši izposojenki iz nemščine). Druga, manj pogosta poimenovanja so redkeje domača, pogosteje prevzeta iz stičnih jezikov in narečij. Domača poimenovanja so *srednik*, *sredovnjak* in *sernik*, *sralnjak* ter v točkah, ki niso v jezikovnem stiku s knjižno hrvaščino, *zahod*, zelo verjetno tudi *sarmačka hiža*. Izposojenke so *bajarč*, *kondot* in *gabinet* iz romanskih jezikov ter *aport*, *optrit*, *ganek* in *klozet* iz nemščine.

2. Morfološka analiza

stranišče < **storn-išč-e* 'prostor, ki je stran od ostalih' ← **storn-b* 'stran'
sernik < **ser-ɔn-ik-ɔ* ← **sbr-a-ti* **seřq* (< **ser-jq*) 'srati'
sralnjak [sraɲjak] < **sbr-a-l-ɔn-ak-ɔ* ← **sbr-a-ti* **seřq* (< **ser-jq*) 'srati'
srednik < **serd-ɔn-ik-ɔ* ← **serd-a* 'sredina' (v posameznih govorih se pojavljajo različne glasovne različice, nastale po neregularnih glasovnih spremembah, ki so morda povezane s tabujem oziroma z naslonitvijo na slov. *srati*; v T057 *sirîdnik* izkazuje vrinjeni *i*, prim. tip *čirišnja* (Steenwijk 1992: 247), *sirînek* pa še poenostavitev soglasniškega sklopa $dn \geq n$, v T058 *sarînek* izkazuje vrinjeni *a* in poenostavitev soglasniškega sklopa $dn \geq n$, *sarîmnek* pa tudi disimilacijo $dn \geq mn$)
sredovnjak < **serd-ov-ɔn-ak-ɔ* ← **serd-a* 'sredina' (v posameznih govorih se pojavljajo različne glasovne različice, nastale po neregularnih glasovnih spremembah, ki so morda povezane s tabujem oziroma z naslonitvijo na slov. *srati*; v T074 *seri:duñak* z vrinjenim *e*, v T075 *seriétuñak* še z nepričakovanim *t*)
zahod < **za-xod-ɔ* ← **za-xod-i-ti* ← **za-* 'za' + **xod-i-ti* 'hoditi' ali hrv. *záhod* 'stranišče'
lajbelj < *(*lajblj*)-ɔ ← bav. nem. *Läublin* 'stranišče'
lajben < *(*lajbn*)-ɔ

- lajden** < *(*lajdn*)-*ɔ* (po asimilaciji *b-n* ≥ *d-n*)
- hajbelj**, nejasno, morda v zvezi *lajbelj* ob naslonitvi na *hajzelj*
- hajzelj** < *(*xajzĭ*)-*ɔ* ← avstr. bav. nem. *Häuslein* 'hišica, hiška' (pred prehodom bav. nem. **z* > *s*, tj. *[*haizəl*] > *[*haisəl*])
- šeshajzelj** < *(*šes-xajzĭ*)-*ɔ* ← *(*seš*)-*ɔ*, nejasno, morda ob naslonitvi na nem. *scheissen* 'srati' + *(*xajzĭ*)-*ɔ* (prvotno morda **šajshajzelj*)
- hajzeljc** < *(*xajzĭ*)-*ɔc-ɔ*
- šajhajzeljc** < *(*šaj-xajzĭ*)-*ɔc-ɔ* ← *(*šaj*)-*ɔ*, nejasno, morda ob naslonitvi na nem. *scheissen* 'srati' + *(*xajzĭ*)-*ɔc-ɔ* (prvotno morda **šajshajzeljc*)
- hajselj** < *(*xajzĭ*)-*ɔ* ← avstr. bav. nem. *Häuslein* 'hišica, hiška' (po prehodu bav. nem. **z* > *s*, tj. *[*haizəl*] > *[*haisəl*])
- jevželj** < **j*(*evžĭ*)-*ɔ* ← bav. srvnem. *heüsel*, srvnem. *hiuselĭn*, *hiusel* 'hišica, hiška'
- vevželj** < **v*(*evžĭ*)-*ɔ* ← bav. srvnem. *heüsel*, srvnem. *hiuselĭn*, *hiusel* 'hišica, hiška'
- šajselj** < *(*šajzĭ*)-*ɔ*, nejasno, morda iz nem. **Scheißel*, manjšalnica od *Scheiß* 'sranje'
- Se//kret** < *(*sekret*)-*ɔ* ← nem. *Sekret* 'stranišče' < srvnem. *secrēt(e)* (← it. (*luogo*) *segreto* 'skrivni (prostor)', v preteklosti tudi 'oddaljena soba' < lat. *sēcrētum* 'samota, samotni kraj; skrivnost') (*S* ≥ *š* v T291, T308, T339, T349, T370, T371, T372, T375, T376, T380, T381, T382, T387, T388, T389, T390, T391, T392, T393, T394, T395, T396, T398, T400, T401, T403, T407, T408, T409; // ≥ *n* v T157, T388, T389, T390, T391, T392, T398; z neregularnim premetom *sekret* ≥ *sreket* v T236, T244, T245, T248)
- cellkret**, nejasno, verjetno v zvezi s *(*sekret*)-*ɔ* (// ≥ *n* v T313, T314)
- klozet** < *(*klozet*)-*ɔ* ← nem. *Klosett* 'stranišče' (← *Wasserklosett* ← ang. *water closet* 'stranišče z vodo')
- plumsklo** < *(*plumsklo*)-*∅* ← nem. *Plumpsklo* 'stranišče na štrbunk'
- bajarč** < *(*bajarč*)-*ɔ* ← furl. *baiarç* 'travnato, zaprto zemljišče ob hiši'
- kondot** < *(*kondot*)-*ɔ* ← furl. *condot*, ben. it. *condoto* 'greznica, obzidan vodnjak, stranišče'
- gabinet** < *(*gabinet*)-*ɔ* ← furl. *gabinet*, it. *gabinetto* 'stranišče'
- kabinet**, v zvezi z *gabinet*, morda ob naslonitvi na *kabina*, *kabinet*
- //aport** < *(*aport*)-*ɔ* ← nem. *Abort* 'stranišče' (// ≥ *r* v T049)
- optrit** < *(*optrit*)-*ɔ* ← nem. *Abtritt* 'stranišče' v bav. nem. izgovoru (*a* > *o*)
- ganek** < *(*gank*)-*ɔ* ← srvnem. *gang*, nem. *Gang* 'hodnik' ob naslonitvi na domače izpeljanke s pripomo slo. -*ək* (< *-*ɔk-ɔ*)
- vece** < *(*vece*)-*∅* ← hrv. *WC* [vece] ← ang. *WC*, tj. *water closet* 'sobica z vodo'
- letrine** < *(*latrin*)-*ɛ* ← nem. *Latrine* 'stranišče'
- lopa** < *(*lop*)-*a* ← stvnem. *louba*, srvnem. *loub* 'uta, pokrit predprostor, veža' (> nem. *Laube* 'uta') v bav. izreki **lo(u)pe*

sarmačka hiža, nejasno, morda *sramačka hiža* < **sorm-ač-bk-a-j-a* (*xyž*)-a ← **sorm-ъ* 'sram' + stvnem. *hūs-* [hūž-] 'hiša' ali *siromačka hiža* < **sir-om-ač-bk-a-j-a* (*xyž*)-a ← **sir-om-ak-ъ* 'siromak' + stvnem. *hūs-* [hūž-] 'hiša' (> nem. *Haus* 'hiša')

3. Posebnosti kartiranja

Kot enkratnice so kartirani leksemi *lopa* v T014, *kabinet* v T078, *letrine* v T156, *hajbelj* in *šajselj* v T158, *sarmačka hiža* v T404 in *hajselj* v T414.

Kot tretji in nadaljnji odgovor so z znakom za komentar kartirani leksemi *sekret* v T008 in T136, *hajzelj* v T049 in T415, *šeshajzelj* v T049, *kondot* v T110 in T149, *lajbelj* v T158 in T169, *lajben* v T160, *stranišče* v T202, T326 in T370, *jevzelj* v T208, *hajzeljc* v T326, *aport* v T343 in T415, *šajhajzeljc* v T343, *plumsklo* v T415 ter opis *kam cesar peški hodi* v T404.

Kot nerelevanten odgovor je kartiran leksem *strnišče* 'požeta žitna njiva' v T142.

4. Uporabljena dodatna literatura

Steenwijk 1992

5. Primerjaj

SLA: /; OLA: /; ALE: /; SDLA-SI II: /; ALI: /; ASLEF: /; HJA: 164; ÚMNyA: /

6. Etnološka osvetlitev

Stranišče je lahko samostojno stoječ manjši lesen ali zidan objekt z enokapno strešico ali sproti vgrajen ali naknadno prizidan prostor v (ob) hiši ali gospodarskem poslopju, namenjeno je opravljanju potrebe (iztrebljanju in uriniranju). Na visokosrednjeveških gradovih so bila stranišča navadno že nameščena ob zunanjih stenah kot pomolna stranišča (npr. v Predjamskem gradu). V mestih so bila vsaj do 18. stoletja stranišča redka. Potrebo so pogosto opravili v hlevih, po vrtovih in drugod na prostem, kar je bilo do srede 20. stoletja še razširjeno v Slovenski Istri. Ob koncu 19. stoletja so se uveljavljale nočne posode, ki so jih uporabniki ponoči hranili pod posteljami ali drugje. Vsebinsko so izlivali kjer koli, zato je pogosto prihajalo do onesnaževanja vodnjakov. Ponekod v mestih so fekalije sproti odvažali s posebnimi sodčki. Ob koncu 19. stoletja so v gradbene načrte že vključevali gradnjo stranišč »na štrbunk« z glinenimi odtočnimi cevmi do vkopanih greznic in z glinenimi grezničnimi zračniki, ki so jih nameščali na strehe stavb. V tem času so številne zidane mestne, trške in kmečke hiše dobivale prizidana stranišča, največkrat na zadnji strani stavb. Če so bile hiše nadstropne, so stranišča postavljali v skrajni kot pogosto naknadno prizidanih lesenih *gankov* ali dvoriščnih arkad (npr. v Primožu pri Ljubnem, v Polžah). Stranišča so sicer najpogosteje dobila mesto na robu gnojišč ali pa so bila prizidana zidanim svinjakom. Ob koncu 19. in predvsem v prvi polovici 20. stoletja so se v industrijskih in rudarskih krajih razmahnile gradnje večstanovanjskih pritličnih in nadstropnih hiš. Tam so stranišča imeli vgrajena v stopniščni stolp. V 50. in 60. letih 20. stoletja se je z množičnim napeljevanjem vodovodov po večjem delu slovenskega

ozemlja začela tudi množična vgradnja stranišč in kopalnic v stanovanjske hiše. Ker gradnja kanalizacijskega omrežja ni sledila temu dogajanju, so ob hišah gradili gnojnične jame in ponikalnice, čemur so marsikje namenili kar opuščene vodnjake (npr. v Cvenu pri Ljutomeru), kar je močno onesnažilo podtalnico v kraju in pokrajini.

Prim.: Mrgole 1999; SEL 2004; Studen 1995

7. Skica

